روستا؛ سکونتگاه مطلوب[۱]

دکتر محسن سرتیپی‌پور*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۸۷/۱/۱۵
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۷/۶/۱۶

۱- وضعیت سکونتگاههای شهری و روستایی کشور چگونه است؟
۲- آیا در تفکیک سگونتگاهها به شهر و روستا می‌توان قائل به نوع دیگری سکونتگاه تحت عنوان روستاشهر شد؟
۳- در میان مجموعه ٦٤٩١١ شهر و روستای بزرگ و کوچک کدامیک استعداد بیشتری برای تحقق سکونتگاه مطلوب دارد؟

چکیده:

در حال حاضر مجموعه‌ای از ۱۰۱۳ شهر بزرگ و کوچک و ٦٤٩١١ روستای کوچک، متوسط و بزرگ که در میان آنها روستاهایی با ویژگی‌ها و ارزش‌هایی تاریخی و فرهنگی قرار گرفته، در کشور وجود دارد.

بدلیل جاذبه‌های زندگی شهری و سکونت بخش عمده جمعیت در آنها و نیازهای عاجلی که شهرها و نظام شهری با آن دست به گریبان است، بخش عمده توجه مدیران و مسئولین و متخصصین معماری و شهرسازی همچنین امکانات و سرمایه‌های بخش خصوصی و دولتی معطوف به آنها است و همگی در تلاش اند تا سکونتگاه مطلوب و آرمانی در آنها محقق شود. چنین تمرکز و توجهی بر شهرها غفلت و کم توجهی به پتانسیلهای ٦٣٨٩٨ سکونتگاههای کوچک را بدنبال داشته است.

تعمق در طیف گسترده سکونتگاههای کشور نمایانگر وجود گروهی از سکونتگاههای بزرگ روستایی[۲] است که ضمن حضور جمعیت و رونق برخی فعالیتها در آنها، امکانات بالقوه اجتماعی اقتصادی کالبدی نسبتاً قابل توجهی را در خود جای داده‌اند. این روستاها بدلیل ارتباطی که با شهرها و روستاهای کوچکتر از خود دارند، حلقه واسط بین آنها محسوب می‌شوند و در صورت تعیین و تبیین عملکردی متناسب با پتانسیلهایی که از آن برخوردارند علاوه بر شکل‌گیری محیط‌های مطلوب، نقطه تعادل و تبادل فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی بین سکونتگاههای سطوح بالا و پایین قرار خواهند گرفت.

این مقاله گروهی خاص از روستاها را که بدلیل برخورداری از معیارها و امکانات بالقوه می‌توانند به سکونتگاههایی مطلوب با کیفیت فضایی کالبدی مناسب مبدل شوند، مورد توجه قرار می‌دهد. بخش اول مقاله به بررسی وضعیت شهرها و روستاهای کشور پرداخته و از میان آنها طیف خاص روستاهایی که چنین قابلیتی دارند مشخص می‌نماید. بخش دوم مقاله به بیان نظرات مصلحین و صاحب نظران راجع به ویژگی‌ها و خصوصیات شهرها و سکونتگاههای مطلوب و آرمانی اختصاص دارد. در انتها بر اساس مشاهدات و برداشت‌های میدانی که از روستاهای بزرگ بعمل آمد هشت ویژگی بالقوه منطبق با دیدگاههای ارائه شده در مورد سکونتگاههای مطلوب که در آنها وجود دارد و در صورت مورد توجه قرار گرفتن آنها را به محیط های مطلوب زندگی مبدل خواهد نمود ارائه خواهد شد.

* دانشیار گروه معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و مشاور بنیاد مسکن انقلاب اسلامی

۱- مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی "ریشه‌های مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک" است که به پیشنهاد بنیاد مسکن انقلاب اسلامی در دانشگاه شهید بهشتی تهیه شده است.

۲- نظر به اینکه بسیاری از شهرهای کوچک روستاهای بزرگی بوده‌اند که به دلیل برخورداری از حدنصاب آستانه جمعیتی تبدیل به شهر شده‌اند ولی هنوز زندگی و فعالیتهای روستایی در آنها جریان دارد می‌توان آنها را معادل روستاهای بزرگ در نظر گرفت.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

مقدمه

آخرین اطلاعات سرشماری سال ۸۵ در مورد مراکز جمعیتی کشور گویای وجود ٦٤٩١١ نقطه[1] شهری و روستایی در ایران است. از این تعداد ٦٣٨٩٨ روستا و ۱۰۱۳ نقطه به عنوان شهر ثبت شده‌اند. بررسی سکونتگاههای کشور از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ که آمار تفصیلی آن در دسترس است نشان می‌دهد که علاوه بر افزایش تعداد شهرها و رشد ۵۱۰ درصدی آنها؛ پدیده شکل گیری روستاهای جدید و رشد و گسترش روستاهای بزرگ نیز وجود داشته است. این پدیده نشان می‌دهد که همراه با افزایش تعداد روستاهای کشور؛ نسبت رشد طیف خاصی از آنها حتی بیشتر از رشد تعداد شهرها بوده است[2]. براساس بررسی‌های مذکور و مقایسه تعداد روستاها در سالهای ۳۵ و ۸۵ تعداد آبادی‌های کمتر از ۹۹ نفر ١٥٤ درصد افزایش، روستاهای ٤٩٩-۱۰۰ نفر ۳ درصد کاهش، روستاهای ۹۹۹ــــ۵۰۰ ، ١٥٦ درصد افزایش و "روستاهای با جمعیت بیش از ۲۵۰۰ نفر" ٤٠٧ درصد افزایش داشته اند. روستاهای اخیر سکونتگاههای واسط و حلقه میانی بین شهرها و روستاها هستند که اغلب به شهر تبدیل می‌شوند.

بررسی اطلاعات و آمار مذکور طی دهه‌های اخیر نشان می‌دهد دو نوع سکونتگاه در کشور از رشد بسیار بالایی برخوردار بوده‌اند:

۱-روستاهای بزرگ با جمعیت بیش از ۲۵۰۰ نفر که رشد ٤٠٧ درصدی داشته اند.

۲-تعداد شهرها که از رشدی ۵۱۰ درصدی برخوردار بوده است. که در حقیقت این رشد بدلیل جدا شدن روستاهای بزرگ از طیف روستاها و اضافه شدن آنها به شهرها است.

شرح		تعداد آبادی دارای سکنه						میزان تغیرات به درصد از سال ۳۵ تا ۸۵
		۱۳۳۵	۱۳٤۵	۱۳۵۵	۱۳٦۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵	
کوچک	۹۹ـ۱ نفر	۱۸۳۷۵	۳۱۳۷۸	۲۸۹۱۲	۲۸۱۲۱	۳۱۷٦۳	۲۸۲۷۱	١٥٤
متوسط(دهات)	٤۹۹ـ۱۰۰ نفر	۲٤٤۲۷	۲۷۳۵۱	۲٦٦۸۰	۲۵۲۰۳	۲٤۱۳٤	۲۳۸۵۵	-۳
مراکز حوزه	۹۹۹ـ۵۰۰ نفر	٤۳۱٤	۵۳۱٤	٦۲٤٤	۷۱۱٤	٦۹٤۵	٦۷۱۷	١٥٦
مراکز مجموعه	۲٤۹۹ـ۱۰۰۰ نفر	۱٦۸۲	۲۰۸۷	۲۷۳۵	۳۹۳۳	٤۱۵۰	۳۹۸۲	۲۳۷
روستاشهرها	۲۵۰۰ نفر به بالا	۲۵٦	۳۰۸	٤۸٤	۹۷٦	۱۱۲۸	۱۰٤۳	٤۰۷
مجموع آبادی ها		٤۹۰۵٤	٦٦٤۳۸	٦۵۰۵۵	٦۵۳٤۷	٦۸۱۲۰	٦۳۸۹۸	۱۳۰
شهرها		۱۹۹	۲۷۲	۳۷۳	٤۹٦	٦۱۲	۱۰۱۳	۵۱۰

جدول شماره ۱ : مقایسه تعداد آبادی‌ها و شهرهای کشور براساس سرشماری ۱۳۳۵ تا ۱۳۸۵ [3]

۱- مرکز آمار ایران، آمار سال ۱۳۸۵

۲- با توجه به کاهش نسبت جمعیت روستایی طی دهه‌های اخیر این پدیده جای توجه دارد.

۳- روستاهای ویژه و روستاهای پیرامون کلان شهرها را نیز باید مشخص و در طبقه بندی فوق قرار داد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

علی‌رغم جدایی روستاهای بزرگ از مجموع سکونتگاههای روستایی و پیوستن آنها به نقاط شهری که رشد واقعی جامعه روستایی را مکتوم نگه داشته؛ مطابق آمار رسمی شکل گیری روستاهای بزرگ همواره رو به افزایش بوده و میل به زندگی در آنها روند صعودی داشته است.[۱]

سکونتگاههای مذکور که از کهن‌ترین و پایدارترین کانونهای زیستی کشور محسوب می‌شوند از ویژگیهایی برخوردارند که در نظریه‌های اجتماعی اقتصادی و معماری شهرسازی واجد بسیاری از معیارهای لازم برای شکل گیری سکونتگاه مطلوب هستند. از طرفی با توجه به اینکه از نقطه نظر معماری و شهرسازی شهرها و روستاها بستر و مکان زندگی محسوب می‌شوند، برخورداری آنها از کارکردهای مطلوب اقتصادی و زمینه‌های اشتغال، بهداشت و محیط زیست مناسب، امکانات آموزشی، کتابخانه، درمانگاه، مسجد، مسکن و محیط مسکونی ضروری است. بنابراین رابطه بین انسان، فعالیت و فضا در آنها باید به گونه‌ای سازماندهی شود که با آسایش، هنر و معماری آمیخته شده و امکان غنای زندگی در بعد مادی و معنوی را فراهم نماید. تبیین بهتر موضوع و روشن نمودن ویژگی سکونتگاههای مطلوب مستلزم شرح نظریه‌های شهرسازی در این زمینه است.

بندر سیراف(طاهری)؛ استان بوشهر- سیمای طبیعی و معماری بومی

سکونتگاه مطلوب و ویژگیهای آن

بررسی اجمالی دیدگاههای مربوط به شهر مطلوب نشان می‌دهد بشر در طول تاریخ حیات خود ایده‌ها و نظرات مختلفی برای شکل دادن به محیط زیست خود و ایجاد جوامع مطلوب داشته است. این ایده‌ها و نظریه‌ها که بیشتر تحت عنوان آرمان شهر، یوتوپیا، مدینه فاضله، شهر شایان، اکو سیتی، شهر سالم یا شهر مطلوب بیان شده است، از قدیم ترین ایام مطرح بوده و برای تحقق آنها شرایطی را در نظر می‌گرفتند.

هیپوداموس که بنوعی پدر شهرسازی معرفی شده جمعیت لازم برای سکونتگاه مطلوب را ده هزار نفر قرار می‌دهد. او زمین سکونتگاه را به سه کاربری مقدس، عمومی و خصوصی؛ و مردم را به گروههای صنعتگر، کشاورز و نظامیان تقسیم می‌نماید و برای ایجاد ارتباطات در درون سکونتگاه دو محور دسترسی اصلی پیشنهاد می‌نماید. افلاطون با نظریه سپردن مدیریت و اداره شهر به حکما تحقق شهر مطلوب را توسط فلاسفه امکان پذیر می‌داند. تاکید وی در سپردن مدیریت شهر به حکما ضرورت نیاز به اندیشه؛ تفکر و تدبر در اداره سکونتگاهها را نشان می‌دهد. وی وسعت و اندازه شهر را تا حدی می‌دانست که امکان اجتماع همگانی و تعامل بین ساکنین امکان‌پذیر باشد. افلاطون حد مطلوب جمعیت شهر را ۵۰۴۰ نفر

۱- این نکته نشان می‌دهد که کاهش نسبت جمعیت روستایی که بیشتر مهاجرت از روستاها به شهرها را عامل آن عنوان می‌نمایند دلیل دیگری نیز دارد. در واقع بخشی از کاهش این نسبت کم شدن جمعیت سکونتگاههای بزرگ روستایی و اضافه شدن آنها به نقاط شهری است که در بررسی‌ها و سرشماری‌ها لحاظ نمی‌شود.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

می‌دانست. از نظر او رسیدن به کمال مطلوب در سکونتگاه هنگامی امکان پذیر است که به ایجاد عدل، حکمت، هماهنگی بین اجزاء سه گانه نفس (حواس ـ عقل ـ جسم)؛ و وحدت بین انواع دانستنی‌ها منجر شود. به اعتقاد او چنانچه جمعیت از این میزان فراتر رود امکان تحقق موارد فوق و اجتماع و مشارکت همگانی و تصمیم‌گیریهای رودررو که به نظر وی بهترین نوع مداخله مردم در سرنوشت خویش و اداره امور شهر است از آنان سلب می گردد. هدف نهایی وی که توجه به حکمت و فداکاری به خاطر مصالح جامعه است همچنان به قوت خود باقی است.[۱]

ارسطو معتقد بود با ده نفر یک سکونتگاه درست نمی شود و با زیاد شدن بیش از حد جمعیت امکان تقسیم مسئولیتهای اجتماعی و کنترل آن مشکل می‌شود. وی نیز افزایش جمعیت شهر از آستانه معین را مترادف با گسترش فقر و گرسنگی می دانست و اعتقاد داشت در چنین حالتی سرعت افزایش جمعیت با سرعت تولید کالا و زمین هماهنگ نخواهد شد. وی حتی زیبایی شهر را مترادف با اندازه و وسعت آن دانسته و مانند افلاطون در اداره شایسته شهری که بی‌اندازه بزرگ باشد تردید کرده است.

فارابی از میان حکمای مسلمان مشهورترین آنهاست که دارای رساله و کتاب درباره شهر مطلوب است. به اعتقاد فارابی خیر افضل و کمال نهایی به وسیله اجتماع مدنی به دست می‌آید و اجتماع مدنی اجتماعی است که امکانات لازم برای رفع نیازهای خود را دارا باشد. به همین دلیل اومدینه را کوچکترین نوع اجتماعات کامل می‌داند چون مردم آن قادر به رفع نیازهای خویش می‌باشند. بنظر فارابی اجتماع انسانی در نوع فاضله آن، محل تربیت و رشد و آگاهی و عرفان است و انسان از طریق زندگی در مدینه فاضله به کمالات برتر نایل می‌آید.

ابن خلدون دیگر اندیشمند مسلمان است که به خصوصیات و ویژگیهای شهر مطلوب توجه داشته است. به عقیده وی علت اصلی شکل‌گیری شهر و کارکرد اصلی آن ارضای میل آسایش طلبی؛ تفنن و تجمل است. ابن خلدون به شهرنشینی و شهروندی نگاه خوشبینانه‌ای نداشت و کمال شهرنشینی را مقارن با مسخ و از خودبیگانگی انسان ها می‌شمرد.

دیدگاههای مطرح در زمینه شهر مطلوب در غرب خصوصاً بعد از انقلاب صنعتی[۲] گسترش قابل توجهی داشت. گسترش بی رویه شهرها وضعیت نامطلوب زندگی، شرایط اسف انگیز بهداشت مسکن، کوچه‌ها و معابر کثیف و بدبو، و خیابانهای نامناسب و غیربهداشتی، و ناتوانی عمومی برای حل این مشکلات از یک طرف و تخلیه روستاها از طرف دیگر، توجه بسیاری از مردم، اندیشمندان و متفکرین غربی را به خود جلب نمود. شرایط مذکور باعث شد تا بسیاری از اندیشمندان و صاحبنظران غربی به تفکر درباره مشخصه‌های اجتماعی و اقتصادی و اندازه مطلوب سکونتگاهها و دیگر ویژگیهای آنها بپردازند و حتی در مواردی به دنبال اجرای این ایده‌ها بروند[۳]. در این طرحها مجموعه امکانات مورد نیاز یک مجتمع زیستی شامل مدرسه، کتابخانه، درمانگاه، عبادتگاه، مسکن،

۱- جمهور، افلاطون

۲- در حالیکه متوسط جمعیت شهرنشین جهان تا سال ۱۸۰۰ میلادی تنها ۳درصد جمعیت کشورها را تشکیل می‌داد، انقلاب صنعتی در کشورهای اروپایی هجوم سیل آسای جمعیت روستایی به سوی شهرها را بدنبال آورد. براساس گزارش‌های موجود هم اکنون این رقم در کشورهای در حال توسعه حدود ۷۰درصد است و پیش بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۵ میلادی به ۷۸درصد برسد. (MCGILL, 1998, P464)

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

اشتغال و ... کـه بـرای مجموعـه شـهروندان ضـروری اسـت پیـشنهاد مـی‌گردیـد. هـر چنـد جـای پـای اندیشه‌های سوسیالیستی و زندگی اشتراکی و مالکیـت عمومی در بسیاری از این ایده‌ها مشاهده می‌شـود امـا بعدها بسیاری از این مفاهیم بـه عنـوان شـاخص‌هـای شهر مطلوب به عرصه شهرسـازی و طراحـی شـهری وارد گردید. سن سیمون، رابـرت آون، شـارل فوریـه، ابنـزر هـاورد و تـونی گارنیـه از پیـشگامان ایـن نـوع آرمانشهرها بعد از انقلاب صنعتی بودند.

بعدها افرادی چون لوکوربوزیه و دیگر اعـضای بـا سابقه سیام با تکمیل این نظریـه‌هـا؛ ایـده‌هـایی چـون پارک شهر را مطرح نمودند، هرچند این نظریه توسـط نظریه محیط گرایانه‌ای کـه بـر سلـسله مراتـب خانـه، خیابان، ناحیه تاکید داشت نقض شد. پاتریـک گـدیس استفاده از مجموعه علوم در شهرسازی خصوصاً توجه بـه علـم جامعـه شناسـی را مطـرح نمـود. دیگـر مشخصه‌های شهر مطلوب توسط افرادی نظیر لـوئیس مامفورد که دنباله روی گدیس بود، و ارنـست بـرگس که به مسایل شهری از دیدگاه اکولوژیکی می‌نگریست و لئونـاردال کـه دیـدگاه او سـنتزی از اکولـوژی و بهداشت است و ایده شهر سالم اولـین بـار توسـط او طرح شد؛ تبیین شد. از دیگر نظریه‌های مهم در مـورد شهر مطلوب که ابعاد کالبدی آنرا بیـشتر مـورد توجـه قرار می‌دهد نظریه کیفیت بصری و سیمای سـکونتگاه کوین لینچ است. وی پنج عامل راه، لبه، گره، نـشانه و محله را بـه عنوان عـوامل اصلی سیمـای شهر مطـرح نمود. در دو دهه اخیر نیز این نظریه‌ها توسط افـرادی چون یـان بنتلـی (بـا تاکیـد بـر نفـوذ پـذیری، تنـوع، خوانـایی، انعطـاف پـذیری، سـازگاری بـصری، غنـا، قابلیت شخصی، انرژی مصرفی، پـاکیزگی، حمایـت و حفـاظت از محیط زیست)؛ بـرایان گودی و هـاتـن و هـانتر (با تـاکید بـر کیفیـت بـصری و سـیما و منظـر سکونتگاهی) تکمیل گردیده است.

تقریباً در تمامی این نظریه‌هـا هـدف از زنـدگی، و توجه به ارزش‌های انسانی که از خصلت‌هـای فطـری اوست، همچنین توجه به روش‌ها و تکنیـک‌هـایی کـه چگونگی امکان غنای زندگی و فضا را محقق می‌کنـد از وجوه شاخصی است که شهر یـا روسـتا بـه عنـوان مکان تحقق؛ باید از آنها برخوردار شوند.

برابری و تعادل بـین کمیـت و کیفیـت سـکونتگاه؛ جمعیت؛ توجه به محیط زیست و در نظر گرفتن رفـاه و آسایش شهروندان در کنـار رعایـت اصـول زیبـایی شـناختی؛ و امکانـات و ابـزاری کـه فـن آوری نـوین اطلاعاتی به صورت عام و انقلاب دیجیتالی به صورت خاص در اختیار شهرها و روستاها قـرار داده و اثراتـی که این دو عامل می‌توانند بر فـضای کالبـدی و شـکل گیـری سـکونتگاه الکترونیـک ایجـاد نماینـد از دیگـر اهدافی است که بایـد در تحقـق شـهر مطلـوب دنبـال شود. از مجموع آنچه راجع به تعیـین حـدود و انـدازه کمی شهر بیان شـده حـد نـصاب و آسـتانه جمعیتـی حدود۱۰۰۰۰ -۵۰۰۰ نفر برای شکل گیری سکونتگاه مطلوب بدست می‌آید که می‌تواند معیاری برای ایجاد

۳- در ابتدای قرن ۱۹ ایده فالانستر شارل فوریه مطرح شد. فالانستر (نظم و معنویت) واحد اقتصادی خود کفایی بود که شـامل یـک سـاختمان دو شاخه بود. در این ساختمان ۱۶۲ نفر به صورت اشتراکی و به تفکیک مقاطع سـنی زنـدگی مـی‌کردنـد. ایـن ایـده توسـط آون در نیـو هـارمونی بـه گونه‌ای دیگر دنبال شد. تأسیس روستاشهر نیوهارمونی New Harmony براساس طرح آرمانی رابرت اون Robert Owen که بـا تلفیـق زنـدگی روستایی و صنعت از طریق اجتماع جوامع کوچک و خودکفا متکی بر کشاورزی و صنعت با جمعیتی حدود ۲۰۰۰ نفر در ایالت ایندیانای آمریکا بـه وجود آمد، یا اجرای ایده فالانستر (نظم و معنویت) شارل فوریه در آمریکا و فرانسه.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

زمینه مشارکت مفید، فعال و سازنده مردم در یک سکونتگاه مطلوب فراهم نماید. معیار مذکور می‌تواند تعیین کننده حدود محله در شهرهای بزرگتر باشد. مطالعات انجام شده در خصوص سطح‌بندی و ساماندهی حوزه‌های شهری و روستایی نیز مؤید این نکته بوده که برای ایجاد امکانات و خدمات آموزشی، بهداشتی، فرهنگی، تجاری و .... و نهاد سازیهای لازم برای شکل‌گیری یک سکونتگاه خود کفا و فعال در مراکزی است که (معادل مراکز بخش‌ها در تقسیمات سیاسی کشور یا روستاشهرها) از آستانه جمعیتی بین ۱۰۰۰۰-۵۰۰۰ نفر برخوردار باشند.

براساس این معیار تا پایان سال ۱۳۸۵ حدود ۷۶۹ نقطه شهری و روستایی با چنین ویژگی وجود داشته که ۲۱۶ نقطه آن جمعیتی بالغ بر ۱/۸۷۷ میلیون نفر و ۵۵۳ نقطه شهری زیر ۱۰۰۰۰ نفر دارای جمعیتی در حدود ۲/۵۹۳ میلیون نفر[1] بوده‌اند.

مجموعه این شهرها و روستاها جمعیتی حدود ٤/٤٧٠ میلیون نفر را شامل می‌شوند که به دلیل برخورداری از پتانسیلها و ویژگیهای اجتماعی، فرهنگی، کالبدی، متناسب با شاخص ها و معیارهای شهر مطلوب، از استعداد بالقوه مناسبی برای تحقق سکونتگاه مطلوب برخوردار می‌باشند.

علی‌رغم ویژگی‌های مذکور و برخورداری آنها از آستانه جمعیتی مطالعات و مشاهدات میدانی[2] انجام شده نشان می‌دهد کاستی‌هایی در این سکونتگاهها وجود دارد که با رفع آنها و تأکید بر ارزش‌های موجود، می‌توان به مجموعه ارزشمندی از سکونتگاههای مناسب در کشور رسید. مجموعه خصوصیات کالبدی و غیرکالبدی که با تاکید بر حفظ ارزشها و رفع کاستیها و نارسایی‌ها باید مورد توجه قرار گیرند عبارتند از:

تصاویر ۱ و ۲: مقایسه تناسبات و عرض معابر در ارتقای کیفیت فضا؛ روستای برزآباد (بالا) از توابع قمصر کاشان- گرماب (پایین)، استان زنجان

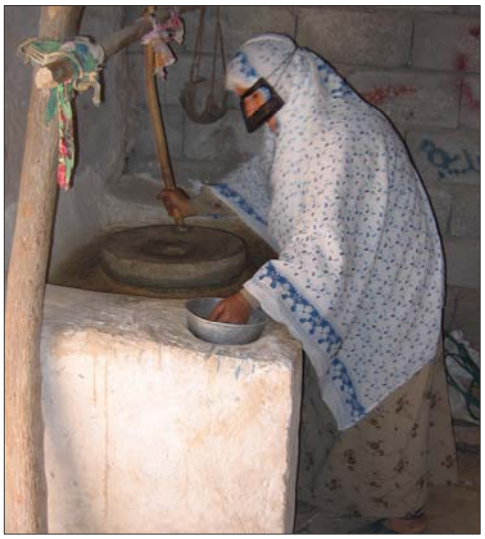
۱- پایین بودن جمعیت از حد نصاب تعیین شده در برخی از نقاط شهری کوچک به دلیل ضوابطی است که وزارت کشور برای تبدیل نقاط روستایی به شهری دنبال می‌نماید. براساس این ضوابط تمامی مراکز بخش‌ها اعم از این که جمعیت آنها بیشتر یا کمتر از ۵۰۰۰ نفر باشد تبدیل به شهر می‌شوند. بدین ترتیب بخش قابل توجهی از روستاها صرفاً به دلیل موقعیت سیاسی با جمعیت اندک حتی کمتر از ۱۰۰۰ نفر به شهر تبدیل شده‌اند و بسیاری از روستاهای بزرگ با جمعیت بیش از ۵۰۰۰ نفر به دلیل فقدان موقعیت سیاسی به صورت روستا باقی مانده‌اند.

۲- رجوع شود به ریشه‌های مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک، ۱۳۸٤

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

بافت: بافت کالبدی این روستا شهرها مبتنی بر ویژگیهای جغرافیایی، توپوگرافی و تحت تاثیر عوامل محیطی اقلیمی مانند باد، بارش های جوی، تابش، و نظام هدایت و توزیع آب شکل گرفته است. این عوامل قانونمندیها و روابط منطقی در استقرار و شکل‌گیری بناها را بدنبال داشته که به صورت هندسه‌ای ارگانیک در بافت آنها نمایان شده است. همین اصول باعث شده تا هر یک از این سکونتگاهها از هویتی خاص خود برخوردار شود.

هرگونه دخالت کالبدی در این بافتها باید با توجه به حفظ میراث معماری و وحدت و هماهنگی آنها صورت پذیرد. بی‌توجهی به ارزش‌های موثر در شکل گیری کالبد باعث شده تا بافت‌های جدید علی‌رغم

تصویر ۳: طرح و اجرای عناصر فضایی متناسب با نیاز خانوار مسکن: آسیاب دستی خانگی - روستای گزیر، استان هرمزگان

تفاوت اقلیمی، جغرافیایی، قومی فرهنگی که در پهنه‌های مختلف وجود دارد، همگی شبیه به هم و فاقد ویژگی‌هایی که نشان دهنده هویت معماری محل باشد شکل گیرند.

مسکن: مسکن بومی در این سکونتگاهها آمیزه‌ای از پیوند با طبیعت و زیست بوم و ترکیب عملکرد، معیشت، سنت، تکنیک، هنر و زیبایی است. الگوهای بسیار زیادی از هنر معماری و مهندسی در تمامی اجزاء مسکن حتی در طرح جزئیات کوچک معماری چون کفش‌کن، اجاق خوراک‌پزی و تنورخانه در آنها وجود دارد که می‌تواند الهام بخش معماران در طراحی مسکن مناسب باشد.

تصاویر٤ و٥: طرح و اجرای عناصر فضایی متناسب با نیاز خانوار مسکن: کفش کن و اجاق سنتی که سوخت آن با هیزم و پسماندهای حیوانی تامین می‌شود- روستای کزج اردبیل

علی‌رغم پیشینه دانش و فن آوری بومی ساخت و ساز در مناطق روستایی و مصداق‌های مناسبی که در این زمینه وجود دارد؛ در طرحهایی که طی سالهای

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

تصویر ٦- هماهنگی مسکن بومی با اقلیم و معیشت- جزیره شیف بوشهر

اخیر به مرحله اجرا در آمده توجهی بـه ایـن مـصادیق نشده است.

با توجه به اینکه تکنولوژی رسمی(جدیـد) کـه بـه طـور عمـده مبتنـی بـر اسـتفاده گـسترده از فنـاوری غیربومی است، غالباً خصوصیات و مقتضیات محیطی، فرهنگـی و تنـوع اجتمـاعی اقتـصادی ایـن جوامـع را نادیده می‌گیرد؛ مطالعه و توجه بـه ویژگیهـای مـسکن بـومـی اطلاعـات مفیـدی بـرای اتـخـاذ راهبـردهـای تکنولوژی مناسب و سازگار با معماری کشور بدسـت می‌دهد که سودمندی بیشتری در پی خواهد داشت.

سـیمای شـهری و روسـتایی: گـستردگی عـرض جغرافیایی کشور، نوع خاک و پوشش گیـاهی، شـبکه آبهای سطحی؛ تنوع آب و هوایی، ارتفاع از سطح دریا و شکل ناهمواریها باعث شده تا شهرها و روستاها بـه مـوازات افـزایش عـرض جغرافیـایی و دور شـدن از نواحی گرم و خشک و رسیدن بـه عرضـهای میانـه و معتدل، با کاهش درجـه حـرارت و افـزایش نـزولات آسمانی؛ کانونهای پرجمعیت تر، با سیمایی متفاوت را تشکیل دهند. استقرار، شکل گیری و حدود گسترش و توسعه فیزیکی این روستاها معمولا مبتنی بر پتانـسیلها و ظرفیت محیط جغرافیایی آنها بوده است.

نگرش به حیات شهری و روستایی در ایران نـشان می‌دهـد کـه اکثر سکـونتگاهها در کوهپایه، جلگه‌ها و دشت‌هایی که به آب دسترسی دارند مـستقر شـده‌انـد. استقرار در مناطق پایکوهی بدلیل اثرات تعـدیل کننـده اقلیم کوهـستان و مـصون مانـدن از شـرایط بیابـانی و کویری و دسترسی به آب و شیب مناسـب بـسیاری از روسـتاها را از مزیـت‌هـای طبیعـی خـوبی برخـوردار نماید.

بـه تبعیـت از شـرایط فـوق منظـر و سـیمای ایـن سکونتگاهها در ارتباط با عوامـل گونـاگون محیطـی و همجـواری بـا عـوارض طبیعـی چـون کـوه، دشـت، رودخـانه، جـلگه، دریـا و موقعیت اقلیمی آنها شـکل گرفته است. به لحاظ پیوند و ارتبـاط قـوی بـا محـیط طبیعی اطراف که از ابتـدای شـکل گـرفتن و اسـتقرار مورد توجه بوده، سیمایی ارگانیک با چـشم انـدازهای نسبتاً بدیع، زیبا و متفاوت بوجود می‌آورد کـه هویـت خاصی به آنها می‌دهد.

مصالح مورد استفاده: کاربرد تکنولوژی بـومی و استفاده از مصالح محلی در ساخت و اجرای واحدهای مسکونی از ویژگیهای معماری این سکونتگاهها اسـت. تکنولوژی بومی بخشی از سرمایه محلـی ایـن منـاطق است که باورها، ارزشها، روشها، ابزار و آگاهیهای آنها را دربر گرفته و دانشی را بوجود آورده که طـی قـرون متمادی مـسکن و سـرپناه و سـکونتگاهها بوسـیله آن شکل گرفتـه اسـت. بـسیاری از مـصالح بـومی مـورد

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

استفاده در این روستاشهرها علاوه بر استحکام و دوام، واجد رنگهای طبیعی زیبا و متنوعی هستند که می‌توانند به تنهایی و یا در ترکیب با مصالح جدید معماری مقاوم و زیبایی را که با هویت آنها انطباق دارد به وجود آورند. تلاش برای ترویج این دانش در مناطق مذکور نه تنها با تکنولوژی جدید تعارض و تناقضی ندارد بلکه ویژگیهای متفاوت آن را می‌توان مکمل خوبی برای تکنولوژی جدید قرار داد. تکنولوژی بومی مورد استفاده در این سکونتگاهها کارآمد، ارزان، پویا و قابل ارتقاء است و بدلیل اینکه در طول زمان آزموده شده و در بطن محیط طبیعی و اجتماعی محلی، تکامل یافته، با شرایط بومی سازگار گشته است. درحال حاضر طرح و برنامه مشخصی در مورد استفاده از مصالح بومی یا ترکیب آنها با مصالح جدید؛ وجود ندارد.

بسیاری از بناهای زیبای موجود در این روستاها علیرغم ویژگیهای فرهنگی، اجتماعی و تاریخی و مزیت‌هایی که می‌تواند نسبت به دیگر روستاها برای آنها ایجاد کنند مورد توجه قرار نمی‌گیرند یا به راحتی تخریب می‌شوند. در صورتی‌که در کنار برنامه‌ریزی، طراحی، و ضوابط اجرا و ساخت و ساز معیارهای دیگری چون انرژی، محیط زیست و بازیافت اضافه شود، بسیاری از این ساختمانها مجدداً قابل احیاء خواهند شد.

ضوابط و مقررات طراحی و ساخت و ساز: در حال حاضر ضوابط و مقررات خاصی برای طراحی در این سکونتگاهها وجود ندارد. در مقابل دانش آکادمیک که رسماً توسط نظام آموزشی ارائه می‌شود، دانش بومی با قوت‌ها و ضعفهای خود قرار گرفته که هنوز تدوین نشده و معمولاً نزد کسانی است که به حرفه بنایی یا صنعتگری مشغولند. در چنین شرایطی مستندسازی این دانش می‌تواند به ارائه راه حل بهینه‌ای که هم شامل تکنولوژی جدید و هم بومی باشد کمک نماید.

از طرفی آنچه گاهی در بعضی از این روستاها تحت عنوان مقررات طراحی ذکر می‌شود مربوط به برخی ضوابط فنی ارائه شده در طرحهای هادی است که معمولاً کلی و در مقام عمل ناکارآمد است. همچنین رویه مشخص و خاصی برای هدایت و نظارت نظام فنی و اجرایی، اعمال مقررات معماری و ساختمانی و کنترل کیفیت وجود ندارد. بنظر می‌رسد طراحی و ساخت و ساز در این سکونتگاهها مستلزم تدوین ضوابط و مقررات خاص مبتنی بر نظام رایج بومی و ارتقاء گام به گام آن می‌باشد.

احیاء، حفاظت و نگهداری بناها و بافت‌های باارزش: احیاء آثار و ابنیه باارزش تاریخی و فرهنگی و حفاظت و نگهداری آنها با مشکل مواجه است. این مسئله عمدتاً ناشی از ناشناخته ماندن ارزشهای تاریخی و فرهنگی بافتها و بناهای کهن نزد مردم است. بی‌توجهی و نادیده گرفتن ارزشهای معماری در این سکونتگاهها؛ فرسودگی زودرس، تخریب و تعرض به این میراث را بدنبال داشته است. برخورداری از بافتهای هماهنگ با محیط و وجود بناهای با ارزشی چون مساجد یا مقابر[1] در برخی نمونه‌های مورد بررسی، از عناصر بالقوه ویژه برای شکل‌گیری روستای مطلوب محسوب می‌شود. بطور کلی ناآگاهی نسبت به حفاظت و نگهداری کالبد اعم از کهن و جدید از معضلات عمده و اصلی در آنها

۱- جامع خسوف – مسجد جامع بیهود – مسجد جامع فرومد – مقبره بیهقی.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

است. تضعیف مشارکت مردمی و ضعف نهادهای مالی از دیگر مواردی است که نگهداری بناهای بـا ارزش را با مشکل مواجه ساخته است.

تشکیل نهادهای مدیریتی و تلاش برای جلب مشارکت مـردم: علـی‌رغـم شـکل‌گیـری شـوراها و نهادهایی چون دهیاری؛ یا شهرداری در بسیاری از آنها که به تازگی تبدیل به شهر شده‌انـد؛ ابهـام در وظـایف این شوراها با نهادهای مذکور، تعامـل بـین آنهـا را بـا مشکلات مواجه نموده است. نهادهـای مـذکور هنـوز نتوانسته اند نقش مـردم و اهمیـت مـشارکت آنهـا در توسعه، عمران و حفظ و نگهداری کالبد و پروژه‌هـای عمرانـی را در ایـن اجتماعـات نهادینـه نماینـد و فعالیـت هـای عمرانـی و توسـعه‌ای از نظـر مـردم موضـوعی کـاملا دولتـی تلقـی مـی‌شـود. از طرفـی مسئولینی که در ایـن سـکونتگاهها بـه کـار مـشغولند آشنایی چندانی با مدیریت شهری و روستایی ندارند و اکثر آنها مصرانه پیگیر اجـرای پـروژه‌هـای رفـاهی یـا ایجاد فضاهای تفریحی بـا الگـو بـرداری از شـهرهای بزرگتر می‌باشند. در این میان ضـرورتهای اجتمـاعی؛ اقتصادی و کالبدی مـوثر در عمـران و آبـادانی روسـتا معمولاً نادیده گرفته می‌شود. با توجه به کوچکی ایـن سکونتگاهها تلاش برای گـسترش زمینـه مـشارکت و اتخاذ تصمیم‌گیریهای رو در رو برای توسعه و هدایت آنها مهمترین اسـتعداد بـالقوه بـرای عمـران و آبـادانی است که باید مورد توجه قرار گیرد.

سیاستگذاری‌های اجتماعی و اقتصادی: خـلاء سیاست گذاریهای اجتماعی اقتصادی یـا برنامـه هـایی کـه توسعه یکپارچـه و پایـدار را در ایـن سکونتگاه‌ها هدف‌گیری نماید از دیگر موارد قابل توجهی است که در آنها مشاهده مـی‌شـود. تـأثیر ایـن دو عامـل را بـه صورت زیر می‌توان جمع‌بندی نمود:

الف) تصمیم‌گیریهای سیاسی و اجتماعی دولـت برای توسعه روستاهای بزرگ

امـروزه نقـش دولـت در فـضاسازی جغرافیـایی و هدایت جریان توسعه روز بـه روز آشـکارتر و بـر آن تاکید بیشتری مـی‌شـود. ایـن نقـش معمـولاً بـسته بـه متمرکز بودن یا نبودن امور سیاسی و اجتماعی، اثـرات بیرونی متفاوتی بر شهرها و روستاها به جای می‌گذارد. در نظام‌های سرمایه‌داری، نقش دولتها در ایـن فرآینـد بیـشتر بـصورت هـدایت و نظـارت اسـت، امـا در اقتصادهای برنامه‌ریزی شده، دولتها نقش تصدی‌گـری جریـان توسـعه را نیـز بعهـده دارنـد. در مقیـاس سیاستگذاری کلان در کشور بنظر می‌رسد ضرورتی بر تند نمودن آهنگ رشد و توسعه شهرهای بسیار بـزرگ وجود ندارد و سیاسـتگذاری بـرای توسـعه شـهرهای میانی و کوچک و روستاهای کشور به منظـور هـدایت جریان سرمایه‌گذاری در آنها اولویت بیشتری دارد. این تصمیم گیریها می‌توانند از طریق انتقال یا عـدم انتقـال نقش‌های عملکـردی اداری، تولیـدی، فرهنگـی ... بـه شهرهای میانی و کوچک و روستاهای بزرگ آنها را از جذابیت بیشتری بـرخوردار نمایـد و شـرایط را بـرای سـرمایه‌گـذاری در آنهـا بنحـوی کـه چهـره سیاسـی اجتماعی روستاها را متحول نماید، فراهم کند.[1]

ب) تاثیر عوامل اقتصادی

توسعه سکونتگاهها از عملکرد اقتصادی حـاکم بـر آن تـاثیر می پـذیرد. عملکردهای خدماتی، تـوریستی،

۱- در قیاسی نه چندان نزدیک اما مرتبط با موضوع نمونه بارز این سیاست گذاریها در داخل و خارج کشور را در ایجاد مناطق آزاد تجـاری مـی‌تـوان مشاهده نمود. مقایسه منطقه آزاد جبل علی در امارت متحده عربی و مناطق آزاد کیش، قشم، چابهار و... تاثیر این عامل را به وضوح نشان می‌دهد.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

عمده فروشی، معدنی، نظامی، کشاورزی و باغداری، سیاسی اداری، فرهنگی درمانی برای سکونتگاهها به تعیین و تبیین جایگاه اقتصادی آنها در مقیاس ملی منطقه‌ای یا محلی منجر خواهد شد.

از طریق سرمایه گذاری اقتصادی در این روستاها می‌توان جریان تولید و توزیع کالا و خدمات را در آنها احیاء نمود[1] و به این ترتیب به ایجاد اشتغال که یکی از مهمترین معضلات موجود در آنها است کمک کرد.

در حال حاضر تفاوت در توزیع مکانی و هدایت منابع اقتصادی در کشور موجب اختلاف در میزان برخورداری و توسعه نیافتگی و بدنبال آن نزول سیمای سکونتگاهی شده است. هدایت سرمایه گذاریهای اقتصادی به این مناطق و تلاش برای جذب و نگه داشتن سرمایه ها در مناطق مذکور از مواردی است که می تواند بر کیفیت ساختار و سیمای کالبدی آنها اثر نماید.

بسیاری از صاحبنظران توسعه؛ کلید پایداری و مردمی شدن توسعه را در شناخت و الهام گرفتن از نظامهای خرد محلی و دانش اقوام بومی و پیوند مبتکرانه این دو با یکدیگر عنوان می نمایند. به این ترتیب سر نوشت این روستاها با استعداد توسعه بومی و میزان چگونگی فعالیت اقتصادی، خدماتی، کشاورزی، صنعت، صنایع دستی و یا دیگر عواملی که باعث ایجاد در آمد برای محل می‌شود، عجین می‌گردد.

نتیجه گیری

توجه به موقعیت برجسته این روستاها به عنوان نقطه واسط بین سکونتگاههای شهری و روستایی، و برخورداری از حد مناسب جمعیت، که لازمه برقراری تعامل اجتماعی و سرمایه گذاری اقتصادی است؛ از استعدادهای منحصر به فرد موجود در آنهاست که می‌تواند محرکی در نیل به کالبد مطلوب باشد. از سوی دیگر وجود دانش بومی و ارزشهای سنتی در این جوامع و پایبندیهای مردم به مواردی چون ارزش دادن به کار، پرهیز از کاهلی و تن پروری، مناعت طبع و پرهیز از اسراف و تبذیر، نیروی کار صادق، امین، سازگار و قانع؛ سرمایه و ثروت اجتماعی بسیار خوبی در آن جوامع فراهم می‌نماید که با اتکاء به آن می‌توان زمینه توسعه ای پایدار و همه جانبه مبتنی بر کار و تلاش واقعی و تولید را فراهم نمود.

وجود مشارکت و همکاری بین مردم؛ و اهمیت دادن به ارزش کار و قداستی که برای آن قائل اند و از جوهره‌های جوامع سنتی محسوب می‌شود مهمترین ثروت و پشتوانه توسعه در این روستاها است که باید مورد بهره برداری قرار گیرد.

از بعد کالبدی زمینه‌های مثبت فراوانی در آنها وجود دارد که می‌تواند در انتظام فضایی مناسب‌تر سکونتگاه مورد استفاده قرار گیرد. از جمله این موارد شکل‌گیری محیط مسکونی بر اساس معماری و تکنولوژی بومی است که به آنها ویژگی خاصی داده و می‌تواند بعنوان سرمایه و ثروتی اساسی و در جهت حفظ هویت آنها بکار گرفته شود. تلاش برای حفظ یا ارتقاء ارزش‌های معماری بومی می‌تواند به شکل‌گیری مجموعه‌ای از روستاهای مطلوب در کشور منجر شود. باتوجه به شمار قابل توجه این روستاها شکل دادن به ساخت و سازهای جدید به صورتی متناسب با شیوه زندگی مردم و منطبق با ویژگی‌های کالبدی

۲- مثلاً روستای قهرود از توابع شهرستان نطنز در استان اصفهان و سرمایه گذاری در ایجاد کارخانه نساجی از نمونه های موفق احیاء اقتصادی روستا محسوب می شود.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]

می تواند آنها را به روستاهایی مطلوب و الگویی بـرای سکونتگاه نمونه در کشور مبدل نماید.

منابع:

۱- حبیبی، سیدمحسن؛ از شار تا شـهر؛ انتـشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵.

۲- فرانسوازشوای؛ شهرسازی تخیلات و واقعیات؛ ترجمه سیدمحسن حبیبی؛ انتـشارات دانـشگاه تهـران؛ ۱۳۷۵.

۳- افلاطـون؛ جمهـور؛ ترجمـه فـواد روحـانی؛ انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب ایران؛ تهران ۱۳۵۵

٤- طـرح سـطح بنـدی روسـتاهای کـشور؛ بنیـاد مسکن انقلاب اسلامی؛ ۱۳۷۰

۵- طرح ساماندهی مراکز خدمات رسانی فضاهای روستایی؛ وزارت جهاد سازندگی؛ مشاور هامون یـک؛ ۱۳۷۸

٦- مطالعات طرح طبقـه بنـدی روسـتاها و تعیـین خطوط استراتژی توسـعه و عمـران روسـتایی؛ وزارت جهاد سازندگی؛ مشاور هامون پاد؛ ۱۳۷۱

۷- بحرینی، سیدحسین؛ تحلیل فـضاهای شـهری؛ انتشارات دانشگاه تهران؛ ۱۳۷۵.

۸- چیتامبار، جی، بی؛ مقدمه‌ای بر جامعه شناسـی؛ ترجمه احمد حجاران و مصطفی ازکیا؛ نشر نی؛ تهران؛ ۱۳۷۳.

۹- دکـسیا دیـس، کنـستانتین؛ عقـاب دوسـر «از گذشته تاآینده اسـکان بـشر»؛ ترجمـه ایـرج اعتـصام؛ برلیان جم؛ تهران ۱۳۷۷.

۱۰- معماری بومی؛ انجمن فرهنگی ایران و ایتالیا؛ مؤسسه علمی و فرهنگی فضا؛ تهران؛ ۱۳٦۵.

۱۱- فارابی، ابونصر محمد؛ سیاست مدینه؛ ترجمه و تحشیه سیدجعفر سجادی؛ چاپ و انتشارات وزارت ارشاد؛ تهران ۱۳۷۱.

۱۲- حکمت دیرین در عصر نوین، کـاربرد دانـش بومی در توسـعه پایـدار؛ انتـشارات روسـتا و توسـعه؛ شماره ۳۳؛ محمدحسین عمادی؛ اسفندیار عباسی.

۱۳- سرتیپی پور، محسن، آسیب شناسی مشکلات کالبدی در سکونتگاههای کوچک؛ بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ۱۳۸٤

۱٤- سند برنامه سوم توسـعه اجتمـاعی اقتـصادی فرهنگی؛ پیوست شماره دو جلد ۱ و ۲؛ سازمان برنامه و بودجه؛ تهران؛ ۱۳۷۸ .

۱۵- بمات، نجـم الـدین؛ شـهر اسـلامی؛ ترجمـه محمدحـسین حلمـی؛ منیـژه اسـلامبولچی؛ چـاپ و انتشارات وزارت ارشاد؛ تهران؛ ۱۳٦۹ .

16- UNCHS (Habitat) II; the Habitat Agenda; Istanbul Turkey, 1996. -

17- UNCHS (Habitat); Improving Rural Regienal Settlement; Nairobi; 1993.

18- Oakely, Marsden D; Approches to Participation in Rural Development; Newyork; 1984.

19- Mcgill, Ronald; "Urban Management in Developing Countries "Cities; vol I. NO 6. 1998

20- The changing Rural Habitat; Volume 1. Case study; The Architectural Transformation in The Islamic World; Held in Beijing; China; Published by Concept Media Pte. Ltd Singapore; 1982.

[Downloaded from jhre.ir on 2026-11-21]